

Klasikinė panoptikumo samprata: vizualinis-komunikacinis aspektas

JOVILĖ BAREVIČIŪTĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Humanitarinis institutas, Filosofijos ir politologijos katedra, Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius
El. paštas: jovile.bareviciute@vgtu.lt

Straipsnyje vizualiniu-komunikaciniu aspektu tiriama J. Benthamo pateikiama Panoptikumo samprata. Pirmojoje jo dalyje pristatoma panoptikumo sąvokos etimologija ir reikšmės, antrojoje analizuojama bei interpretuojama šio tyrinėjimo branduolį sudaranti J. Benthamo pasiūlyta Panoptikumo samprata, sutelkiant dėmesį ties jos vizualine komunikacine specifika. Galiausiai prieinama išvada, kad Panoptikumas dėl atitinkamo architektūrinio sprendimo yra tam tikra komunikacinė sistema, hierarchizuojanti ir centralizuojanti informacijos judėjimą.

Raktažodžiai: informacijos stabdymas ir iškraipymas, hierarchinė (konotyvinė) komunikacija, Panoptikumas, vertikalioji komunikacija, vizualumas

ĮVADAS

Panoptikumo, kaip ir architektūrinės-komunikacinės sistemos, idėja priklauso britų filosofui utilitaristui, teisininkui ir socialinių reformų iniciatoriui Jeremy'ui Benthamui. Šią idėją jis suformulavo 1785 m., o po šešerių metų – 1791-aisiais – išplėtojo veikale *Panoptikumas, arba Priežiūros namai...* (Bentham 1995). Čia Benthamas iki smulkmenų aprašo Panoptikumo sistemos architektūrinį-komunikacinį sprendimą, pritaikymo galimybes ir būdus savo vaizdijamai universaliai socialinei institucijai, grindžiamai utilitarizmo principais ir turinčiai užtikrinti tuometės visuomenės narių sėkmingą vidinę komunikaciją¹. Taip mąstytojas savąją Panoptikumo sistemos sampratą integruoja į utilitarizmo etinę doktriną ir pagrindžia ją idėjiškai².

Šiame straipsnyje iš pradžių aptarsime sąvokos *panoptikumas* etimologines reikšmes, vėliau Panoptikumo sistemą paanalizuosime ir painterpretuosime mums rūpimu vizualiniu-komunikaciniu aspektu. Tai darysime remdamiesi *tik* Benthamo pateikiama Panoptikumo samprata ir *sąmoningai* atsiribodami tiek nuo XX a. prancūzų filosofo, sociologo ir istoriko Michelio Foucault išplėtotų jos interpretacijų, tiek ir nuo kitų socialinių bei komunikacijos teoretikų XXI a. išvagamų jos transformacijų. Nors dažniausiai Panoptikumo samprata pateikiama remiantis ne originaliais Benthamo tekstais, o jos analizei ir interpretacijai skirtais Foucault darbais (kuriuose pateikiama Panoptikumo architektūrinio sprendimo inspiruotos panoptizmo, kaip tam tikros valdžios, formos išvalga), taip paties idėjos autoriaus indėlį lyg ir (ne)sąmoningai paliekant tyrimų nuošalyje, čia mes sugrįšime prie šio projekto ištakų. Pasitelkdami Benthamo tekstus, skirtus Panoptikumo sampratai, iš komunikacinio mąstymo perspektyvos imsime tirti jos klasikinę versiją. Dera pabrėžti, kad mūsų minimas

¹ Čia vidinė komunikacija suprantama kaip vykstanti tam tikroje visuomenėje – tarp jos narių, t. y. tos visuomenės viduje.

² Šiame straipsnyje dėl vietos stokos neaptarinėsime Benthamo pasiūlytos Panoptikumo sistemos idėjinių ištakų ir nesuformuluosime jos idėjinio pagrindimo.

atsiribojimas nuo Foucault interpretacijų šiuo atveju yra *itin sąlygiškas*. Po Foucault išplėtotų išvalgų, turėjusių neabejotinai didelę įtaką vėlesnėms Panoptikumo ir panoptizmo interpretacijoms, yra kone neįmanoma (nuosekliai) atsisaistyti nuo šio autoriaus indėlio mūsų nagrinėjamos temos plėtotei ir atsiriboti nuo jo sekėjų darbų. Šiuose darbuose klasikinė panoptikumo samprata tampa *pagrindu jo sąvoką vartoti kaip metaforą ir ją integruoti į humanitarinį bei socialinį diskursus*.

Tikslas: ištirti Benthamo pateikiamą Panoptikumo sampratą vizualiniu-komunikaciniu aspektu.

Uždaviniai: 1) pateikti ir išgvildinti sąvokos *panoptikumas* reikšmės; 2) išnagrinėti Benthamo pasiūlytos Panoptikumo sistemos architektūrinio sprendimo nulemtą vizualinį-komunikacinį pobūdį.

Metodai: 1) kritinė tekstų analizė ir interpretacija; 2) racionalioji rekonstrukcija; 3) deskriptyvinis metodas.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS PANOPTIKUMAS REIKŠMĖS

Prieš imantis pristatyti Panoptikumo architektūrinę-komunikacinę sistemą, dera pradėti nuo sąvokos *panoptikumas* etimologijos. Remiantis tarptautinių žodžių žodynais, ši sąvoka yra sudurtinė. Ji prasideda iš graikų kalbos kilusia pirmąja sudurtinių žodžių dalimi, t. y. priešdėliu *pan-*, rodančiu jų sąsają su visuma, visumiškumu ir visa apimamumu (Dictionary.com³ 2010; Kvietkauskas 1985: 361, 362), ir baigiasi sąvoka *optikumas*, kilusia iš graikų kalbos žodžio *optikōn* (šis savo ruožtu kilęs iš graikų kalbos žodžio *optos*, į lietuvių kalbą verčiamo kaip *matomas, aiškus*), atitinkančio lietuvišką būdvardį *regimas* ir reiškiančio regėjimą, žvilgsnį; matymą, stebėjimą; vaizdą, reginį (Dictionary.com⁴ 2010; Kvietkauskas 1985: 362). Taigi, prie sąvokos *optikumas* prijungus priešdėlį *pan-*, gaunama sudurtinė sąvoka *panoptikumas*, reiškianti visa regimumą; visa matomumą; visa stebimumą; visa apimantį žvilgsnį; visą vaizdą ar reginį. Todėl, pirma, ši sąvoka nurodo vizualumą, t. y. visa tai, ką atveria regos juslė; antra, kad šios juslės atvertas vaizdas ar reginys yra ne dalinis, o visuminis. Toks visa apimantis žvilgsnis perskrodžia menkiausias daliniam žvilgsniui nepasiekiamas kerteles ir kampelius, nepalikdamas jų tamsių ir neištirtų. Tai dieviškas, todėl ir tobulas žvilgsnis, aprėpiantis visą akimis ar foto / vaizdo kamera pasiekiamą vaizdą, t. y. *panoramą*, o ne kurią nors jo dalį. Panorama tik ir įmanoma dėl žvilgsnio į stebimų objektų visumą iš *viršaus* ar, kitaip tariant, dėl žvilgsnio, aprėpiančio stebimų objektų vaizdą *anapus* jų pačių, o ne jų viduje. Nes neįmanoma žvelgti į ką nors nebūnant anapus; antraip žvelgiantysis subjektas susitapatintų su tuo, į ką jis žvelgia, t. y. su žvelgiamuoju objektu. Todėl, kuo siauresnė perspektyva, tuo siauresnis ir žvilgsnio raiškos spektras, nes atitinkamas perspektyvos mastelis jį gali ir išplėsti, ir susiaurinti. Kuo arčiau yra žvelgiantysis stebimo objekto, tuo siauresnė jo vaizdo dalis jam atsiveria; kuo toliau yra žvelgiantysis nuo to, ką jis stebi, tuo platesnė jo dalis patenka į regėjimo lauką. Taigi panoptikumas, kaip galima numanyti remiantis jo sąvoka, reiškia tam tikrą vietą erdvėje ir tam tikras sąlygas, kurios stebėtojo žvilgsniui suteikia dieviškosios visaregystės privilegiją.

Tačiau tarptautinių žodžių žodynuose randame ne tik panoptikumo sąvoką eksplikuojančias visa regimumo, visa matomumo, visa stebimumo konotacijas, bet ir kitokias jo reikšmes. Vis dėlto pirmoji iš jų yra labai artima mūsų išvelgtajai: panoptikumas – tai toks pastatas, kuris yra suplanuotas taip, kad visos jo vidaus dalys būtų matomos iš vienintelio taško. Toks

³ Žr. <http://dictionary.reference.com/browse/pan-?db=luna>

⁴ Žr. <http://dictionary.reference.com/browse/optic?db=luna>

planas gali būti pritaikomas kalėjimams, ligoninėms, bibliotekoms ir pan. (Dictionary.com⁵ 2010). Antroji panoptikumo reikšmė gerokai skiriasi nuo pirmosios: šiuo atveju jis apibrėžiamas kaip kokių nors unikumų (neįprastų daiktų, keistų gyvūnų), vaškinių figūrų rinkinys, paroda ar muziejus (Kvietkauskas 1985: 362). Jei pirmasis panoptikumo apibrėžimas nusako tokią geografinį tašką ar objektą, kuris reginčiojo subjekto regos juslei suteikia privilegiją kitų keturių juslių atžvilgiu, tai antrasis panoptikumą pristato kaip tokią erdvę ar objektų kolekciją, kuri prikausto reginčiojo subjekto dėmesį, jį nustebindama, šokiruodama, apstulbindama tuo, kas nekasdieniška ir nestandartiška. Kyla klausimas, kas gali būti bendra tarp pirmojo ir antrojo panoptikumo apibrėžimų?

Abiem atvejais panoptikumas įtvirtina okuliarcentrizmą, nes jo sąlygomis likusiomis juslėmis kaip komunikacijos kanalais gaunama informacija arba papildo vizualiąją, arba jos atžvilgiu tampa kone visiškai nesvarbi. Pavyzdžiui, lankantis parodoje ar muziejuje ir apžiūrinėjant ten eksponuojamus meno kūrinius, istorines vertybes ar kultūros paminklus, pagrindiniu komunikacijos kanalu tampa būtent regos juslė, kurios dėka į jais besidominčio subjekto suvokimo lauką patenka vizualioji informacija apie stebimus eksponatus, kurią dar papildo jų tekstiniai aprašai ir / ar atitinkama garso / vaizdo medžiaga. Tačiau, remiantis pastaruoju panoptikumo apibrėžimu, jo esmė yra tam tikrų neįprastų, keistų, todėl unikalių objektų visuma, kuri juos stebintįjį subjektą nustebina, pribloškia, suardo jo įprastą kasdienišką būseną. Todėl šiuo atveju *stebėti reiškia stebėtis*: stebėti ką nors reiškia stebėtis tuo, ką stebi. Taigi panoptikumas yra kolekcija tokių objektų, kurie gali būti tiek tam tikrų gamtinių unikumų ar anomalijų, tiek ir socialinių stereotipų įveikimo ar tradicinės moralės normų peržengimo apraiškos.

Bentamiškoji Panoptikumo samprata sąlyginai *sujungia* tiek pirmąjį, tiek ir antrąjį jau aptartus jo apibrėžimus. Panoptikumą Benthamas traktuoja ir kaip tam tikrą architektūrinę-komunikacinę sistemą, ir kaip universalią socialinę instituciją, kurioje lyg į kolekciją surinkti arba asocialai, kuriuos reikia sugrąžinti į socialų gyvenimą, arba visaverčiai visuomenės nariai, atliekantys tokius socialinius vaidmenis ir funkcijas, kurių kiekybei ir kokybei užtikrinti būtina atitinkama priežiūra. Michaelo Quinno teigimu, „Kai kurie vargingojo panoptikumo gyventojai ten *atvyks* ne dėl kurio nors išorinio atsitiktinumo, tokio kaip liga ar nedarbas, bet todėl, kad jie paprasčiausiai nėra visateisiai suaugusieji“ (Quinn 1997). Toks individų rinkinys juos išsubjektina ir suobjektina, nulemdamas jų komunikatyvumo kiekybę ir kokybę bei specifinę komunikacinę būklę. Čia stabtelėkime ir iš komunikacinio mąstymo perspektyvos paanalizuokime jo pateikiamą Panoptikumo sampratą.

PANOPTIKUMO KAIP ARCHITEKTŪRINĖS-KOMUNIKACINĖS SISTEMOS SAMPRATA

Antrajame Panoptikumą pristatančiame laiške Benthamas išsamiai aprašo jo architektūrą, leidžiančią pasiekti tam tikrų komunikacinių tikslų. Pagal jo sumanymą, Panoptikumą sudaro žiedo formos pastatas ir jo centre esantis stebėjimo bokštas, kuriuos skiria tam tikra laisva erdvė. Šiame pastate įrengtos vienutės, kuriose gali būti laikomi uždaryti ne tik kaliniai, bet ir, kaip Benthamas priduria tolesniuose laiškuose, darbininkai, pataisos namų auklėtiniai, bepročiai, ligoniai, mokiniai (Bentham 1995: 66–68, 76–78, 80–95), t. y. kone bet kokiai (a)socialiai grupei priklausantys asmenys, kuriems reikia socialinės adaptacijos ar integracijos. Beth Bilson teigimu, „Paminėję Benthamo idėją yra ta, kad visi žmonės gali būti reabilituoti, gali būti perauklėti į visaverčius visuomenės narius“ (Bilson 1999: 3). Jo aprašomos vienutės yra griežtai atskirtos viena nuo kitos taip, kad tarp jose esančių individų neužsimegztų jokia

⁵ Žr. <http://dictionary.reference.com/browse/panopticon>

komunikacija, t. y. vienučių tarpusavyje nejungia jokie komunikacijos kanalai. Jų gyventojai nemato vienas kito lygiai taip, kaip jie nemato ir negirdi stebėjimo bokšte konkrečiu metu (n)esančio prižiūrėjo.

Kiekvienoje vienetėje, kaip rašo Benthamas antrajame laiške, įrengtas didžiulis langas, kuris ją ne tik apšviečia, bet ir kiaurai perskrodžia atokiausias jos kerteles, taip atverdama visą jos vidaus vaizdą stebėjimo bokšte esančiam prižiūrėjimui. Tačiau pastarasis vienučių gyventojams lieka nematomas, nes bokšto vidų slepia ant jo langų pritvirtintos užuolaidos ar langinės. Tai leidžia manipuliuoti vienučių gyventojų sąmonės veiksmis, nes, kaip rašo Benthamas, „<...> kuo dažniau konkretus asmuo bus prižiūrimas bet kuriuo metu, tuo labiau stiprės įtikėjimas, t. y. tuo labiau *intensyvės* <...> *jausmas*, kad jis yra prižiūrimas“ (Bentham 1995: 44). Taip „<...> prižiūrėjo *matomas visur esamumas* <...> sujungiamas su jo didžiausiu gebėjimu *būti iš tikrųjų*“ (Bentham 1995: 8). Taigi vienetėse esantys individai tam tikru paros metu arba iš tikrųjų yra stebimi, arba *klaidinami*, t. y. *dezinformuojami*, sudarant *įspūdį*, kad jie yra stebimi. Toks įspūdis sudaromas visas dvidešimt keturias valandas per parą nepriklausomai nuo to, ar išaušta diena, ar užslenka naktis (tamsiuoju paros metu vienetes ir jų kerteles perskrodžia ant kiekvieno stebėjimo bokšto lango išorinės pusės pritvirtintos mažos lempučių, maitinamos reflektoriaus); ar prižiūrėtojas yra stebėjimo bokšte, ar jo ten nėra.

Panoptikumo įnamių atskirtis, vienetė ir nuolatinė kontrolė juos lydi, viena vertus, kaip *nekomunikacija*, kita vertus, kaip *dezinformacija*, nes jiems skirta informacija yra stabdoma – jie nėra informuojami apie su jų asmenimis tiesiogiai susijusias socialines aktualijas. Informacijos filtravimas šiuo atveju reiškia ne ką kita, o sąmoningą nutylėjimą. Todėl Panoptikumas gali būti traktuojamas kaip totalitarinio režimo institucija⁶, kurioje užtikrinama ir jo įnamių nekomunikacija, ir jų atžvilgiu skleidžiama juodoji tikslinė propaganda. Greta nekomunikacijos, kaip matysime toliau, šiuo atveju atsiranda dar ir tam tikra specifinė dezinformacijos forma, Panoptikumo įnamius užskliaudžianti solipsistiniame manipuliacijų lauke. Pastarosioms palankias sąlygas sudaro tiek architektūrinės sistemos užtikrinta nekomunikacija tarp įnamių ir iš to išplaukiantis alternatyvių nuomonių nebuvimas, tiek ir dezinformacija kaip informacijos filtravimas ir iškraipymas, skleidžiama prižiūrėjo. Peterio J. Hammondo teigimu, Panoptikumo sąlygomis „Individai yra ne daugiau kaip marionetės utilitaristiniame žaidime, kuriais manipuliuojama dėl utilitaristinių tikslų, nepaisant geriausių jų interesų. Juos palikti *neteisingai informuotus* [kursyvas mano – J. B.] yra to utilitaristinio žaidimo dalis“ (Hammond 1982: 101). Svarbiausia šio Benthamo plano dalis yra tai, kad prižiūrėjimui stebi vienučių gyventojus, patys likdami nematomi (angl. *seeing without being seen*) (Bentham 1995: 101), o stebimieji niekada nežino, kada konkrečiai jie yra stebimi. Paskiri individai, surinkti ir apgyvendinti žiedinio pastato vienetėse, neturėdami jokios tarpusavio interakcijos galimybės, lieka iš esmės vieniši maksimaliai išviešintoje Panoptikumo erdvėje: taip kiekvieno iš jų atžvilgiu sukeliama viešai išgyvenamas vienišumo jausmas. Toks išviešintas vienišumas nepalieka vietos privatumui, nes jų vienučių „privačios“ erdvės iš tikrųjų yra viešos erdvės. Tokiose vienetėse, anihiliavus tiek verbalinės, tiek ir neverbalinės komunikacijos galimybes, t. y. panaikinus bet kokius komunikacijos kanalus, jose esantys individai yra paliekami tiek tiesioginėje akistatoje su pačiais savimi, tiek ir netiesioginėje su juos stebinčiu prižiūrėtoju (ar jiems sudarant tokį įspūdį).

⁶ Machielis Karskensas straipsnyje „Europos, kaip pilietinės visuomenės, politinės sienos: J. Habermaso europietiškosios *Volk* ir M. Foucault galios pusiausvyra kaip gynyba nuo europietiškosios tautos-valsytybės“ Foucault pateikiamas (bentamiškųjų) prieglaudų ir kalėjimų kaip heterotopinių erdvių interpretacijas integruoja į XXI a. Europos socialinį-politinį diskursą, kurio branduolį sudaro galia, ir praplečia tradicinę heterotopijos sampratą (Karskens 2008).

Aptariant šią Benthamo pateikiamą Panoptikumo sampratą, iškyla tam tikri jai būdingi komunikacijos probleminiai aspektai. Panoptikumo architektūrinė sistema, kurios centras yra stebėjimo bokštas, o periferija – žiedinis pastatas su jame esančiomis vienutėmis, gali būti traktuojama kaip tam tikras komunikaciją reguliuojantis mechanizmas. Kaip teigia Janet Semple, „Benthamui ši struktūra buvo gyva būtybė, dirbtinis kūnas, priežiūros ložė – jos širdis, praėjimai – jos nervai ir arterijos“ (Semple 1993: 116). Jei žiedinis pastatas turi ryšį su stebėjimo bokštu, tai erdvė, esanti tarp jų, juos ne tik skiria, bet ir jungia į vieną visumą. Vienučių gyventojų individualius veiksmus ir tarpasmeninę nekomunikaciją nulemia iš stebėjimo bokšto visą parą sekantis jiems nematomas, tačiau nuolat juntamas prižiūrėtojo žvilgsnis ir menkiausias garsus fiksuojanti jo klausia. Jei Panoptikume galiojančią tvarką ir drausmę, pasak Benthamo, organizuoja „prižiūrėtojo situacijos *centralumas*“ (Bentham 1995: 43), tai stebėjimo bokštas yra svarbiausia jo architektūrinė dalis, aplink kurią sutelktos visos kitos jo dalys; kartu jis yra tam tikras komunikacijos valdymo centras, surenkantis, klasifikuojantis, saugojantis ir apdorojantis iš žiediniame pastate esančių vienučių gautą informaciją. Tokia Panoptikumo architektūrinė sistema steigia, pirma, konotyvinę, t. y. hierarchinę, komunikacijos formą: vienučių gyventojų elgsena yra nuolat reguliuojama stebėjimo bokšte (n)esančio prižiūrėtojo; antra, jos faktinę formą, nes stebėjimo bokšte reikiamu metu ir būdu atitinkamai panaudojami gauti faktai apie žiediniame pastate esančius individus ir jų atliekamus veiksmus.

Tai reiškia, kad ši sistema, *viena vertus*, steigia centralizuotą vienakryptę vertikaliąją, o kartu formaliąją komunikaciją aukštybės valdančiuoju lygmeniu – stebėjimo bokšte esančiam prižiūrėtojui suteikia informacijos apie tai, kas vyksta valdomuoju lygmeniu, t. y. žiedinio pastato vienutėse. Šiuo atveju pastarųjų gyventojai niekada netampa komunikacijos subjektais, jie nuolat išlieka informacijos objektais⁷. Stebinčiojo ir stebimųjų, kaip, beje, ir jų pačių, nesaisto jokia tarpusavio interakcija, t. y. jokia *aktyvi* sąveika, sukelianti atitinkamas jų reakcijas į vieni kitų elgesį: stebimieji paprasčiausiai *pasyviai* prisitaiko prie stebinčiųjų ir paties architektūrinio sprendimo diktuojamų elgesio taisyklių. Vertikalusis komunikacijos ryšys Panoptikume padeda prižiūrėtojams maksimaliai pažinti vienučių gyventojus ir jų veiklą. Tačiau šio ryšio vienakryptiškumas pastariesiems užkerta kelią gauti bet kokią informaciją tiek apie prižiūrėtojus, tiek ir vieniems apie kitus. Šis faktas Panoptikumo įnamius leidžia traktuoti kaip tam tikrą jų rinkinį ar, kitaip tariant, kolekciją, kurios paskiri sudėtiniai elementai yra sunivelijuojami taip, kad derėtų visumos atžvilgiu, tačiau išsaugant jų, kaip objektų, individualumą, išskirtinumą ir tarpusavio nepanašumą.

Be to, jei vienučių gyventojų atžvilgiu yra panaikinami bet kokie galimi komunikacijos kanalai, galintys juos sujungti su prižiūrėtoju ir vienus su kitais, tai, nelikus tinkamų sąlygų perduoti informacijai, ji yra stabdoma ir / ar iškraipoma (šiuo atveju dėl maskuojamos prižiūrėtojo padėties stebėjimo bokšte). Taip vienučių gyventojai netenka jokios išorinės komunikacijos galimybės nei su prižiūrėtoju, nei vienas su kitu. Jų situacijoje, kaip rašo Benthamas, galima įžvelgti „<...> paradoksą: *nunquam minus solus quam cum solus* [iš lot. *niekada nesu labiau vienas, nei tada, kai esu vienas – J. B.*], realizuotą naujaip: sargui – *masė*, tačiau ne *minia*; patys sau jie yra *vieniši* ir *izoliuoti* individai“ (Bentham 1995: 50). Taigi vienučių gyventojams lieka tik vidinė, t. y. intraasmeninė, komunikacijos galimybė, leidžianti kiekvienam iš jų komunkuoti tik pačiam su savimi. Čia dera pastebėti, kad visuomenėje intraasmeninė komunikacija

⁷ Ši straipsnio autorės pateikiama idėja yra labai artima Foucault veikale *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas* (1998) išsakomai minčiai, kad Panoptikume kiekvienas vienutės gyventojas visada yra „<...> informacijos objektas, tačiau niekada – komunikacijos subjektas“ (Foucault 1998: 238).

sudaro pagrindą tarpasmeninei, tarpgrupinei ar net tarpkultūrinei komunikacijai, tuo tarpu Panoptikumo sąlygomis šis komunikavimo būdas lieka vienintelis galimas, nes čia neegzistuoja dvipusis, t. y. grįžtamasis, ryšys tarp individų. Vienučių gyventojai kaip komunikacijos subjektai išlieka tik savo pačių, bet ne prižiūrėtojo ir ne savo kaimynų atžvilgiu. Nematomas prižiūrėtojo žvilgsnis vienučių gyventojus suobjektina, juos perskrodamas ir iširdamas it tam tikrus objektus mokslinėje laboratorijoje, taip panaikindamas menkiausią privatumo, asmeniškumo, intymumo galimybę. Savo ruožtu dėl architektūrinio šios sistemos sprendimo jie, negalėdami tarpusavyje komunikuoti, tampa lyg objektai, tvarkingai sudėlioti į pertvarėlėmis atskirtas lentynėles, esančias stiklinėje žiedo formos dėžutėje.

Jeigu komunikacija nevyksta ne tik tarp skirtingas padėtis Panoptikumo hierarchijoje užimančių prižiūrėtojų ir stebimųjų, bet ir tarp lygiaverčių vienučių gyventojų, tai anihiliojama ir horizontaliosios, o kartu neformaliosios komunikacijos galimybė. Ši situacija dar labiau išryškina čia vykstančios komunikacijos hierarchiškumą, centrališkumą ir vienakryptiškumą, nes informacija perduodama tik formaliu komunikacijos kanalu ir tik viena kryptimi, t. y. vertikaliai aukštyn, tuo tarpu perduoti ją horizontaliai neleidžia architektūriniai erdviniai komunikacijos barjerai. Pavlinos A. Lucas teigimu, „Tvarką šioje sistemoje užtikrina šoniniai padalijimai tarp vienučių, eliminuojantys komunikaciją tarp įkalintųjų ir taip panaikinantys bet kokią sukilimo galimybę“ (Lucas 1998). Jeigu horizontalioji komunikacija tradiciškai yra gretinama su neformaliąja komunikacija, tai Panoptikumo sąlygomis pirmosios nebuvimas reiškia tai, kad vienučių gyventojams nėra jokios galimybės užmegzti neformalių tarpusavio santykių (kaip, beje, ir formalių). Tokia situacija, susiklosčiusi dėl architektūrinio sprendimo ir galiojančio režimo, sėkmingai užkerta kelią gandų⁸, galinčių sukelti vienokių ar kitokių nepageidaujamų pasekmių Panoptikumo sistemai, plitimui. Komunikaciniu požiūriu tai reiškia, kad tokio tipo organizacijoje, kaip bentamiškasis Panoptikumus, neegzistuoja neformalios komunikacijos kanalai – taigi nelieka ir galimybės susidaryti gandų tinklams, kuriais gaudytų perduoti tiek vienučių gyventojai vieni kitiems, tiek ir prižiūrėtojui, ir atvirkščiai, kuriais prižiūrėtojas galėtų juos skleisti tiek vienučių gyventojams, tiek ir to paties rango savo kolegai (nes, pagal Benthamo sumanymą, stebėjimo bokštas yra pritaikytas tik vienam prižiūrėtojui). Taip Panoptikumus išskyla ir kaip išorinės nekomunikacijos, ir kaip vidinės, o šiuo konkrečiu atveju kaip intraasmeninės, komunikacijos vieta.

Kita vertus, Panoptikumo režimo neatitinkančio ar įtarimą keliančio vienučių gyventojų elgesio menkiausia apraiška sukelia atitinkamą prižiūrėtojo reakciją. Tokia situacija reiškia apsikeitimą tam tikra informacija – atsiranda iššūkio ir atsako dialektika. Tai reiškia, kad komunikacija jau vyksta dviem kryptimis: Panoptikumo režimą pažeidžiantis (ne)sąmoningas vienutės gyventojų veiksmas šiuo atveju suprantamas kaip tam tikra informacija, perduodama prižiūrėtojui, į kurią privalu atitinkamai reaguoti. Čia toji informacija gali būti perduodama dviem pagrindiniais būdais – regimuoju ir girdimuoju. Pirmajam padeda stebėjimo bokštas (ir pats Panoptikumo architektūrinis sprendimas), o antrajam – alavinių vamzdelių komunikacinė sistema. Pasak Benthamo, „<...> silpniausią kieno nors šnabždesį kitas galėtų išgirsti, ypač jei jis atkreiptų dėmesį ir prikištų ausį prie vamzdelio“ (Bentham 1995: 36). Į šį vienutėje esančio individo regimą veiksmą ir / ar girdimą garsą reaguojantis prižiūrėtojas savo ruožtu siunčia jam tam tikrą informaciją, atliekančią tam tikros drausminamosios priemonės funkciją, kuri, pasak Semple, padeda įtvirtinti „mechinišką reguliarumą“ (Semple 1993: 118). Taip užsimezga grįžtamasis ryšys vienutės gyventojų ir prižiūrėtojo komunikacijos

⁸ Gando tapsmo ir tolesnio funkcionavimo procesus išsamiai tiria Valdas Pruskus straipsniuose „Gando tapsmas: komunikacinio ritualo etapai“ (Pruskus 2007a) ir „Gando teikimas ir perėmimas“ (Pruskus 2007b).

procesu. Jo metu vyksta vertikalioji dvikryptė komunikacija žemyn, nes vienutės gyventojas gauna informacijos arba apie patį prižiūrėtoją, arba apie jam atstovaujančius asmenis, tam tikrus Panoptikumo personalo atstovus (tiksliau tariant, apie jų funkcijas ir veiklą konkrečiau, t. y. jo paties, asmens atžvilgiu). Šiuo vienutės gyventojų pražangos atveju komunikacijos tipas toliau išlieka hierarchinis ir formalus, tačiau jis įgauna dar vieną, jau minėtą, kryptį. Vis dėlto čia dera pastebėti ir tai, kad vienutės gyventojų, kaip informacijos objekto, padėtis taip pat nepakinta: jis taip ir netampa komunikacijos subjektu. Tiksliau tariant, jis išlieka komunikacijos subjektu, kaip minėta, tik savo paties atžvilgiu, nes pražangos atveju prižiūrėtojas jį traktuoja kaip objektą, kurį reikia sunorminti taip, kad jis atitiktų Panoptikumo režimą ir būtų vienu iš sudėtinių žiediniame pastate esančių individų kolekcijos elementų.

Taip bentamiškasis Panoptikumas iškyla kaip tam tikra *specifinė* architektūrinė-komunikacinė sistema, kurioje informacijos perdavimas yra griežtai centralizuotas, kaip, beje, ir pati jo erdvė. Čia nėra nutiestų „papildomų“ komunikacijos kanalų, kuriais galėtų būti perduodami gandai ar „nutekinama“ tam tikra reikšminga informacija. Dėl tokios Panoptikumo architektūrinės-komunikacinės erdvės centralizacijos ir uždarumo informacija iš esmės yra išgryninama, apsaugoma ir apvaloma nuo nereikalingų priemaišų, t. y. nuo ją iškraipiančių ar modifikuojančių sudėtinių dalių, kitaip tariant – filtruojama. Šioje sistemoje kiekvienas jos narys yra organiškasis Panoptikumo, kaip individų rinkinio, elementas – tiek vienučių gyventojai kaip informacijos objektai, tiek ir juos stebintis prižiūrėtojas kaip komunikacijos subjektas. Tik pirmieji čia tampa visa apimančiam, todėl ir privilegijuotam prižiūrėtojo žvilgsniui atsiveriančios žiedinio pastato panoramos vizualiaisiais informaciniais objektais (o jų pačių atžvilgiu – komunikaciniais subjektais kaip solipsistiniais *aš*), o antrasis – juos stebinčiu ir kontroliuojančiu nevizualiu „visuminiu“ komunikaciniu subjektu.

IŠVADOS

Panoptikumas – tai tam tikra efektyvi organizacinė komunikacinė sistema, kurioje informacijos judėjimo kryptis lemia jos architektūrinis sprendimas. Čia vyrauja vizualinė faktinė komunikacijos forma: į stebėjimo bokštą, kaip komunikacijos centrą, informacija patenka per regą. Taigi bokšto architektūrinis centralumas suteikia jai privilegiją kitų keturių juslių atžvilgiu. Dvidešimt keturias valandas per parą visa regintis (ar puikiai sudarantis tokį įspūdį) bokšte (n)esančio prižiūrėtojo žvilgsnis žiedinio pastato gyventojus išsubjektina komunikacijos ir suobjektina informacijos atžvilgiais. Taip dėl Panoptikumo sistemos architektūrinio sprendimo ir jo nulemtu prižiūrėtojo visaapimančio žvilgsnio žiedinio pastato gyventojai tampa it į tam tikrą rinkinį ar kolekciją surinktais individais, kurie yra (ar gali būti) nuolat stebimi ir apžiūrinėjami kaip eksponatai parodoje ar muziejuje.

Informacijos kryptys priklauso nuo čia įtvirtintos konotyvinės komunikacijos rūšies: komunikacijos procesas yra hierarchizuojamas ir centralizuojamas. Panoptikumo sistema, viena vertus, steigia vienkryptę formaliąją vertikaliąją komunikaciją aukštyn, leisdamą prižiūrėjui pažinti individus, esančius žiediniame pastate, ir anihiliuoja jų neformaliosios horizontaliosios komunikacijos galimybę. Taip vienučių gyventojams lieka tik intraasmeninės komunikacijos galimybė, užskliaudžianti juos solipsistinių *aš* būsenoje. Kita vertus, bet kurio Panoptikumo įnamio pražanga sukelia grįžtamąjį jo ir prižiūrėtojo ryšį, dėl kurio vyksta dvikryptė vertikalioji komunikacija žemyn. Tačiau šioji vienutės gyventojui ne suteikia komunikacijos subjekto statusą, o išsaugo jo, kaip norminamo informacijos objekto, padėtį.

Literatūra

1. Bentham, J. 1996. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Oxford University Press.
2. Bentham, J. 1995. "Panopticon; or the Inspection House: Containing the Idea of a New Principle of Construction Applicable to any Sort of Establishment, in which Persons of any Description Are to Be Kept under Inspection; and in Particular to Penitentiary-Houses, Prisons, Houses of Industry, Work-Houses, Poor-Houses, Lazarettos, Manufactories, Hospitals, Mad-Houses, and Schools: With a Plan of Management Adapted to the Principle: Written in the Year 1787, from Crecheff in White Russia. To a Friend in England by Jeremy Bentham, of Lincoln's Inn, Esquire", in *The Panopticon Writings*, ed. M. Bozovic. London, New York: Verso, 29–95.
3. Bentham, J. 1876. *Theory of Legislation*. Boston, MA: Adamant Media Corporation.
4. Bilson, B. 1999. "Thoughts on a Historical Curiosity: Jeremy Bentham and *Panopticon*". Prieiga per internetą: <<http://www.ciaj-icaj.ca/english/publications/DP1999/Bilson.pdf>> (žiūrėta 2010 01 05).
5. *Dictionary.com: An Ask.com Service*, 2009. Prieiga per internetą: <<http://dictionary.reference.com/>> (žiūrėta 2010 01 07).
6. Foucault, M. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
7. Hammond, P. J. 1982. "Utilitarianism, uncertainty and information", in *Utilitarianism and Beyond*, eds. A. Sen, B. Williams. Cambridge: Cambridge University Press, 85–102.
8. Karskens, M. 2008. "The political frontiers of Europe as a civil society: J. Habermas' rejection of a European Volk and M. Foucault's balance of power as protections against European Nation-State", *Limes* 1(2): 186–198.
9. Kvietkauskas, V. (ats. red.) 1985. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.
10. Lucas, P. A. 1998. "Panopticon, the Prison and Modernity". Prieiga per internetą: <<http://www.pavlinaluca.com/panopticon.html>> (žiūrėta 2010 01 07).
11. Pruskus, V. 2007a. „Gando tapsmas: komunikacinio ritualo etapai“, *Filosofija. Sociologija* 18(2): 81–93.
12. Pruskus, V. 2007b. „Gando teikimas ir perėmimas“, *Santalka* 15(3): 4–16.
13. Quinn, M. 1997. "The fallacy of non-interference: the poor Panopticon", *Journal of Bentham Studies* 1. Prieiga per internetą: <<http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/journal/nlquinn.html>> (žiūrėta 2010 01 11).
14. Semple, J. 1993. *Bentham's Prison: A Study of the Panopticon Penitentiary*. Oxford: Oxford University Press.

JOVILĖ BAREVIČIŪTĖ

The classic concept of the Panopticon: the aspect of visual communication

Summary

The article deals with the concept of J. Bentham's Panopticon, focusing on the aspect of visual communication. The first part of the article introduces the etymology of the notion of the panopticon and its meanings. The second part gives an analysis and interprets the concept of J. Bentham's Panopticon, which is the kernel of this research concentrating on the visual communication specificity. The author comes to the conclusion that the Panopticon, due to its architectural design, is a communication system hierarchizing and centralizing the movement of information.

Key words: distortion of information, impediment to information, hierarchical (connotive) information, Panopticon, vertical communication, visuality